

תעודה

קובץ מחקרים של בית הספר למדעי היהדות וארכאולוגיה
ע"ש חיים רוזנברג

לב-לג

מְלֵאכַת מַחְשֶׁבֶת

מחקרים במדעי היהדות מוגשים לפרופסור
בצלאל בריכוכבא

בהגיעו לגבורות

חלק ב

עורכי הכרכים:

סטפני בינדר, אשבל רצון וינון שבטיאל

חברי הוועדה האקדמית של כתב העת:
דוד אסף, יורם כהן, משה מורגנשטרן, ורד נעם,
ישי רוזן-צבי, יובל רוטמן, דלית רום-שילוני

מזכיר המערכת: עומר מיכאליס

עריכת לשון (עברית): שרה פוקס
עריכת לשון (אנגלית): אליז שזר

אוניברסיטת תל אביב

תשפ"ב

תעודה

	תעודה א
חקרי גניזת קהיר, תש"ם-1980	תעודה ב
עיונים במקרא, תשמ"ב-1982	תעודה ג
מחקרים בספרות התלמוד, בלשון חז"ל ובפרשנות המקרא, תשמ"ג-1983	תעודה ד
מחקרים במדעי היהדות, תשמ"ו-1986	תעודה ה
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ו-1986	תעודה ו
מחקרים בעברית ובערבית, תשמ"ח-1988	תעודה ז
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"א-1991	תעודה ח
מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תשנ"ב-1992	תעודה ט
מחקרים בלשון עברית, תשנ"ה-1995	תעודה י
מחקרים במדעי היהדות, תשנ"ה-1995	תעודה יא
מחקרים במדרשי האגדה, תשנ"ו-1996	תעודה יב
התפוצה היהודית בתקופה ההלניסטית-רומית, תשנ"ז-1996	תעודה יג
אישות ומשפחה בהלכה ובמחשבת ישראל, תשנ"ז-1997	תעודה יד
מפגשים בתרבות הערבית-היהודית של ימי הביניים, תשנ"ח-1998	תעודה טו
חקר הגניזה לאחר מאה שנה, תשנ"ט-1999	תעודה טז-יז
מחקרים במדעי היהדות, תשס"א-2001	תעודה יח
מדברים עברית, תשס"ג-2002	תעודה יט
מחקרים בספרות העברית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תשס"ג-2002	תעודה כ
היסטוריוסופיה ומדעי היהדות, תשס"ה-2005	תעודה כא-כב
מחקרים חדשים בספרות הזוהר, תשס"ז-2007	תעודה כג
קנון וכתבי קודש, תשס"ט-2009	תעודה כד
פנים וכיוונים במדעי היהדות, תשע"ב-2011	תעודה כה
בארץ ובתפוצות בימי בית שני ובתקופת המשנה, ספר זיכרון לאריה כשר, תשע"ב-2012	תעודה כו
מיתוס, ריטואל ומיסטיקה, מחקרים לכבוד פרופ' איתמר גרינולד, תשע"ד-2014	תעודה כז
חוקרים עברית מדוברת, תשע"ו-2016	תעודה כח
אסיף ליסיף, מחקרים בפולקלור ובמדעי היהדות, לכבוד פרופסור עלי יסיף, תשע"ח-2017	תעודה כט
יד משה, מחקרים בתולדות היהודים בארצות האסלאם, מוקדשים לזכרו של משה גיל, תשע"ח-2018	תעודה ל
מבנה פואטי, תהליכים קוגניטיביים ואינטואיציה ספרותית, מחקרים מוגשים לפרופסור ראובן צור, תש"ף-2020	תעודה לא
מתלמידיו של אהרן. עיונים בספרות התנאים ומקורותיה לזכרו של אהרן שמש, תשפ"א-2021	

בעטיפה: מטבע מימי מרד בר-כוכבא (132-135/136 לספ'). צד ימין: ארבעת (?) המינים והכתובת "לחרות ירושלם". צד שמאל: תיאור סכימטי של חזית המקדש והשם "שמעון".

מקור: Classical Numismatic Group, Inc. <http://www.cngcoins.com>

ISSN 0334-1364

©

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת תל אביב
סודר במשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב
נדפס בדפוס אליניר

תוכן העניינים

חלק א

13	רשימת המחברים
	העורכים
17	על הקובץ
	סטפני בינדר, אשבל רצון, ינון שבטיאל
27	פרופסור בצלאל בר-כוכבא ומפעלו המדעי
27	א. קורות החיים של בצלאל בר-כוכבא
30	ב. תרומה למחקר
33	ג. רשימת פרסומים
39	ד. תקצירי הספרים שפרסם בצלאל בר-כוכבא באנגלית

היסטוריה

	1. ימי הבית השני – התקופה הנאו־בבלית והתקופה הפרסית
	רן צדוק
	על מוצא הכשדים, קשרי יהודה עם בבל וההשלכות הנובעות
55	מהממצא הרלוונטי
	אלכסנדר פאנטאלקין
	יוונים במזרח בתקופת השלטון הנאו־בבלי ועלילותיו של
73	אנטי־מנידאס, אחיו של אלקאיוס
	אלכסנדר רופא
95	עולמו של בעל ספר דברי הימים על פי היגדיו האנכרוניסטיים
	2. ימי הבית השני – התקופה ההלניסטית והחשמונאית
	מיכל דרורי אלמלם ודניאל שוורץ
107	'גליל הגוים' או 'גלילות פלשת' (מקבים א ה, 15)?

- דורון מנדלס
 127 רעיון מדיני הלניסטי בספר מקבים ב
- איל רגב
 137 דמותו של יהונתן המלך לאור מטבעותיו
3. ימי הבית השני – ימי הורדוס והנציבים
 יוסף גייגר
 157 הורדוס כאיש רוח יווני
- סטפני א' בינדר
 171 ניקולאוס איש דמשק: קטעים אוטוביוגרפיים
- טל אילן
 185 יוספוס כמקור לרומן בין טיטוס לברניקי
- לסטר ל' גראבה
 201 יוסף בן מתתיהו ו'עזרא ונחמיה': כיצד השתמש ההיסטוריון היהודי במקורותיו?
- זאב ספראי ורן אורטנר
 213 ביתי הוא מבצרי – לוחמה רב מפלסית ולוחמה תת-קרקעית בשטח בנוי בתקופה הרומית: המקרה של יהודה
4. לאחר החורבן – התקופה הרומית המאוחרת והתקופה הביזנטית
 מרים בן זאב הופמן
 243 טקיטוס ומקור העם היהודי
- מרב חקלאי
 259 עיון במשנה, בבא מציעא ד, א, לאור דיונים במשפט הרומי על חוזה מכירה (*emptio venditio*)
- עודד עיר-שי
 כת הנובאטיאנים, סבאטיוס – מומר יהודי ופרסביטר נובאטיאני – והוויכוח על מועד הפסחא הנוצרי: הַרְזִיָה וזהות בראי ההיסטוריוגרפיה הנוצרית במאה החמישית
- 279

ארכאולוגיה

5. ארכאולוגיה והיסטוריה – עולמות נפגשים

רוני רייך
 על משמעותה של ה'ראיה מן השתיקה' בפרשנות ממצא
 317 ארכאולוגי חסר: מקרי מבחן מירושלים

יוסף פטריך, יונתן דבור, רועי אלבג
 'עוֹרָה לָמָּה תִּישָׁן אֲדָנִי הֶקִּיצָה אֶל תּוֹנַח לְנֶצַח' (תהילים מד, כד)
 339 על מפנה המקדש, חנוכתו וזריחת החמה

עוזי ליבנר ורועי צבר
 373 הרקע להשתלטות החשמונאית על הגליל

רועי פורת, יעקב קלמן ורחל צ'אצ'י
 389 לזמן הקמתו ופעילותו של בית הכנסת בהרודיון

גיא ד' שטיבל
 'מה יש בשם?': על אוסטרקון ממצדה, שמות, כינויים וכינויים
 423 מוסוים

ינון שבטיאל
 הגליל ומרד בר-כוכבא: מבט אחר לבחינת השתתפותו של הגליל
 451 במרד לאור עדותן של מערכות המסות

אלכסנדר מלמד
 מערכות המסות בנשר-רמלה ותרומתן לחקר מערכות המסות
 489 בארץ ישראל

6. חברה וכלכלה

מאיר בר-אילן
 533 שיעורן היחסי של הנשים בחברה היהודית בעת העתיקה

יהושע שוורץ
 'וקווצותיו סדורות לו תלתלים': על שער הראש והזקן של הגבר
 553 היהודי בספרות חז"ל

- 579 אברהם (אבי) ששון
הנוטע לרבים על אם הדרך – כלכלה וחברה
- 603 זאב ספראי
כלכלת פלשתינה – בין פלשתינה הרומית לשתי
הפלשתינות הביזנטיות
- 698 תקצירים באנגלית
- 700 רשימת המחברים באנגלית

חלק ב

- 723 רשימת המחברים

ספרות ולשון

7. קומראן וספרים חיצונים
- 729 דבורה דימנט
רעיון שתי הדרכים בטקסטים מקומראן
- 757 כנה ורמן
אחרית ימים הווה ומשיח שבא ומת
- 799 נועם מזרחי
'שירה מגויסת': למקורותיה של מגילת המלחמה ולתולדות השירה
העברית בימי הבית השני
- 855 יונתן אדלר
מכלול שרידי התפילין ממדבר יהודה: פרסום ראשוני של פרויקט
מחקר חדש
- 873 אשבל רצון
גאוגרפיה ותאולוגיה: צורת הארץ בספר העיריים והרקע המקראי
שלה

8. משנה ותלמוד

- משה בר־אשר
915 שני עניינות בדקדוק שם העצם בלשון המשנה
- דוד הנשקה
925 קריאת התורה של יום הכיפורים במקדש: בין משנה ראשונה
למשנה אחרונה
- דפנה ברץ
957 מעשה 'הכוהן הצדוקי שהקטיר מבחוץ' בהשתלשלותו
- חיים מיליקובסקי
975 ויקרא רבה פרשה כה פסקה ד ומקבילותיה: עיונים בהתהוות
המדרש הקדום
- ציונה גרוסמרק
993 'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'
- דן יפה
1013 *Nihil Obstat Imprimatur*: חכמי התלמוד והאוונגליונים של
היהודים-הנוצרים – עיונים חדשים
9. תפילה ופרשנות
- יורם ארדר
1037 דיני בכור בהמה טהורה בהלכתו של הקרא יפת בן עלי
- יהודה ליבס
1071 ר' שלמה אלקבץ ושירו לכה דודי
- יעקב שמואל שפיגל
1081 ר' דוד ב"ר אברהם פרווינצאלו וההקדמה שכתב לפירושו
'חסדי אבות' על מסכת אבות
- חיים א' כהן
1137 'פְּדָבֵר הָאֱמוּר': מסורת קריאה ודקדוק הלשון הבאים כאחד
- 1178 תקצירים באנגלית
- 1180 רשימת המחברים באנגלית

'והיא איכא ימא דחמץ? דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'¹

ציונה גרוסמרק

מבוא – המקורות התלמודיים

מסורת חכמים המפרשת את הפסוק 'כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה' (תהילים כד, ב) מתארת את ארץ ישראל כמוקפת בשבעה ימים וארבעה נהרות. מסורת זו מצויה בגרסאות אחדות במקורות ארץ ישראלים ובמקורות בבליים (ראו טבלה א).² בגרסאות המצויות בתלמוד הירושלמי, במסכת כלאים ובמסכת כתובות, משולבת מסורת שבעת הימים המקיפים את הארץ כהמשך לאגדה על מותו של ר' מאיר:³

ר' מאיר הוה אידמיך ליה באסייא אמ' אימורין לכני ארעא דישראל הא משיחון דידכון אפילו כן אמר לון יהבי ערסי על גיף ימא דכתיב כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה שבעה ימים סובבין את ארץ ישראל ימא

- 1 ירושלמי, כלאים ט, ד (לב ע"ג). כל ההפניות לתלמוד הירושלמי במאמר זה הן על פי מהדורת התלמוד הירושלמי של מפעל המילון ההיסטורי המבוססת על כ"י לייזן, בהוצאת האקדמיה ללשון העברית.
- 2 ירושלמי, שם; כתובות יב, ג (לה ע"ב); בבלי, בבא בתרא עד ע"ב; בראשית רבה, פרשה צו (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1240); מדרש תהילים (שוחר טוב) מזמור כד, י (מהדורת בובר, עמ' קג); ילקוט שמעוני לתהילים, רמז תרצז; ילקוט המכירי למזמור כד בתהילים (מהדורת בובר, עמ' 162).
- 3 והשוו פרקי דרבי אליעזר, מהדורת חורב, עמ' יט: 'שבעה ימים ברא הב'ה...'; בראשית רבה לד, כא (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 319). במדרש בראשית רבה מצויה מסורת המציינת את גבולה של ארץ ישראל כגבול ים (בראשית רבה פרשה צו [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1240]), ושם בפרשה לד, כא אגדה המצטטת את הפסוק מתהילים 'הוא על ימים יסדה' (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 319). שמואל קליין וחיים בר-דרומא זיהו את המסורת כברייתא. ראו קליין, עבר הירדן, עמ' 70 הערה 1; בר-דרומא, וזה גבול הארץ, עמ' 611, ושם בהערה 1 נמצאת הפניה למדרש הגדול, כ"י ברלין 192, עמ' 2; בדומה לזה, גם גדליה אלון זיהו את מסורת שבעת הימים המקיפים את הארץ כמסורת תנאים. ראו אלון, צוואתו, עמ' 323.

רבא ימא דטיכריא ימא דסמכו ימא דמילחא ימא דחולתא ימא דשליית ימא דאפמיא והיא איכא ימא דחמץ דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו (ירושלמי, כלאים ט, ד ולב ע"ג)
 [= ר' מאיר היה גוסס באסייא. אמר: אמרו לבני ארץ ישראל הנה משיחכם שלכם, אפילו כך אמר להם: תנו את מיטתי על שפת הים, שכתוב:....].

ואילו בגרסת התלמוד הבבלי במסכת בבא בתרא נמסרת המסורת על ידי רב דימי משמו של ר' יוחנן, גדול אמוראי ארץ ישראל בדור השני.⁴ מסורת שבעת הימים מסתעפת לשני סעיפים – האחד הוא הסעיף הארץ ישראלי הכולל את גרסאות התלמוד הירושלמי, מדרש בראשית רבה ומדרש תהילים.⁵ השני הסתעף מן המסורת בתלמוד הבבלי. בשתי גרסאות הירושלמי, שביניהן הבדלים קטנים בלבד, קשורה המסורת על שבעת הימים באגדה על מותו של ר' מאיר באסיא, ומשתיהן נעדר החלק העוסק בארבעת הנהרות.⁶ גרסת המדרש בבראשית רבה פותחת באגדה על מותו של ר' מאיר ובדבריו על ערש מותו, בדומה למסורות שבתלמוד הירושלמי, אלא שהמדרש מבסס את בקשתו של ר' מאיר להניח את מיטת מותו על חוף הים על הפסוק 'וַיִּבְנוּ לָאֱלֹהִים יָם וְיָבֵיחַ לָכֶם הַיָּם הַגָּדוֹל' וגו' (במדבר לד, ו). מגרסת מדרש תהילים נעדרת האגדה על מותו של ר' מאיר, והיא כוללת את רשימת ארבעת הנהרות. גרסת בעל ילקוט שמעוני מושפעת מגרסת התלמוד

4 רב דימי, אמוראי בבלי בן הדור השלישי-הרביעי לאמוראי בבלי (סוף המאה השלישית וראשית המאה הרביעית לספירה); ר' יוחנן, מחשובי אמוראי ארץ ישראל במאה השלישית לספירה.

5 חלקו הראשון של מדרש תהילים (שוחר טוב), למזמורים א-קיה מיוחס על ידי חוקרים מסוימים לימי התלמוד (בובר, מבוא, עמ' 4-8). לדעת אחרים – לתקופת הגאונים (י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית) (מתורגם מן המהדורה השנייה 1892), ירושלים תשל"ד עמ' 131). נראה כי מקורו בארץ ישראל, ועיינו שטראק ושטמברגר, מבוא, עמ' 322-323.

6 אסיא נזכרת גם במסורת המספרת על יציאתו של רבי מאיר כדי לעבר שם את השנה ולכתוב את מגילת אסתר (תוספתא, מגילה ב, ה). היא מזוהה על ידי מרבית החוקרים עם עציון גבר, על פי הצעתו של שמואל קליין (עורך), ספר הישוב, הישוב למקומותיו מימי חורבן בית שני עד כבוש ארץ ישראל על ידי הערבים, מהדורה מצולמת, ירושלים תשל"ח, עמ' 122-123. וראו אלוך, צוואתו, עמ' 320-321. ושם, בעמ' 320 הבדלי הגרסאות בין שתי המסורות בירושלמי.

הבבלי.⁷ רשימת ארבעת הנהרות המופיעה בגרסת הבבלי ובילקוט שמעוני מצויה גם במדרש תהילים, אך כאמור איננה מצויה בגרסאות הירושלמי.

שני היבטים מרכזיים העסיקו חוקרים שדנו בעבר במסורת על גרסאותיה השונות. אחדים ניסו לזהות את שבעת הימים הנזכרים בה ואגב כך ליישב את הקשיים הנובעים מההבדלים בשמות הימים בין הגרסאות השונות.⁸ אחרים עסקו בניסיון לפרש את דבריו הסתומים של ר' מאיר על ערש מותו: 'הא משיחון דידכון אפילו כן אמר לון יהבי ערסי על גיף ימא'.⁹

בשתי גרסאותיה של המסורת בתלמוד הירושלמי עולה שאלה: 'ז'היא איכא ימא דחמץ? [=והרי יש ים של חמץ?]', שהוא ימה של חמץ. לכאורה זהו ים נוסף שיש להוסיפו על רשימת הימים. התשובה בסוגיה היא שאין למנות את ים חמץ במניין שבעת הימים מאחר ש'דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו'.¹⁰ ימה של חמץ נוצר על ידי אדם ואינו ממעשי הבראה, ומכאן שאין למנותו ברשימת הימים שעליהם נוסדה ארץ ישראל. חוקרי גאוגרפיה תלמודית זיהו את ימה של חמץ עם האגם המלאכותי הנמצא דרומית-מערבית לעיר חומס שבסוריה על הנהר אורונטס.¹¹ גרסה נוספת של מסורת שבעת הימים וארבעת הנהרות שעליהן נוסדה ארץ ישראל מצויה בחיבור מימי הביניים – 'ילקוט המכירי'.¹²

המסורת המצויה בתלמוד הירושלמי (במסכת כלאים ובמסכת כתובות) מעלה שורה של תהיות. מלבד דבריו הסתומים של רבי מאיר על ערש מותו, צפה ועולה גם שאלת הנהרות. בעוד המסורת נסמכת על הפסוק ממזמור תהילים 'כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה' (כד, ב), אין בה כל התייחסות לנהרות.

'ימא דאפמיא'¹³ נמנה בגרסאות התלמוד הירושלמי במניין שבעת הימים. בגרסת הבבלי הוא נקרא 'ים אספמיא', ובמדרש תהילים ובילקוט המכירי – 'ימא

7 איש שלום, גבולות ארץ ישראל, עמ' 71-75. וראו גם הטבלה אצל בר-דרומא, וזה גבול הארץ, עמ' 615.

8 וראו למשל שווארץ, ספר תבואות הארץ; איש שלום (שם), עמ' 71-76, 93; קליין, עבר הירדן, עמ' 70-73; פרס, ארץ ישראל, עמ' 391-396; נויבאור, גאוגרפיה של התלמוד, עמ' 24-29.

9 על דבריו הסתומים של ר' מאיר עיינו איש שלום (שם), עמ' 71-73 הערה 29; אלון, צוואתו, עמ' 320-327. אלון מביא בתמצית גם את דעותיהם של חוקרים נוספים שדנו בדבריו של ר' מאיר (שם, עמ' 323).

10 ירושלמי, כלאים ט, ד (לב ע"ג); איש שלום (שם), עמ' 74 הערה 31.

11 נויבאור, גאוגרפיה של התלמוד, עמ' 29, 299; איש שלום (שם), עמ' 93; בר-דרומא, וזה גבול הארץ, עמ' 710-711; נאמן, אנציקלופדיה, ערך 'ימא דחמץ', עמ' 460.

12 לגרסה זאת אתייחס בהמשך.

13 כך בכלאים, ואילו בכתובות 'ימא דאיפמיא'.

דאספמיא'. הוא אינו נזכר בגרסת ילקוט שמעוני לתהילים, שבה נוסף לרשימה גם 'ימה של פמיאס' (ראו טבלה ב).

חוקרים שנדרשו לחילופי הגרסאות אפמיא/אספמיא, גורסים רובם כי 'אפמיא' כפי שמופיע בתלמוד הירושלמי הוא הנוסח המקורי.¹⁴ עם זאת חלוקים החוקרים בדעותיהם לגבי זיהוין של העיר והימה.¹⁵ אחדים מזהים את ימת אפמיא בקרבתה של העיר הקדומה אפמיא שישבה על גדת האורונטס כ-55 ק"מ מצפון-מערב לחמה. אפמיא הייתה עיר חשובה בממלכה הסלאוקית. העיר נכבשה בשנת 64 לפנה"ס על ידי פומפיוס והפכה לחלק מן האימפריה הרומית, ובהמשך אף הייתה לבירתה של הפרובינקיה סוריה השנייה.¹⁶ בקרבתה של העיר היה בעבר אגם, שאותו תיאר הגאוגרף אבו אל-פידא (1273-1331 לספירה):

בחירה אל-אפמייה הוא קבוצת אגמים ... האגם הגדול שבהם מחובר משני אגמים האחד בדרום והשני בצפון. מימיו הם מי האורונטס העובר בו מדרום לצפון. את האגם הדרומי רגילים יותר לציין בשם 'בחירה אל-אפמייה'.¹⁷

בין שתי הגרסאות שבתלמוד הירושלמי לגבי 'ימא דאפמיא' קיים הבדל, שייתכן כי הוא בעל משמעות לענייננו. במסכת כלאים אנו קוראים: 'ימא דאפמיא, והיא איכא ימא דחמץ'. לשון אחר, 'ימא דאפמיא שנמנה במניין שבעת הימים, ואז באה השאלה 'והרי יש ימא דחמץ?', כלומר – תוהים בעלי הסוגיה – מדוע לא נמנתה ימת חמץ במניין הימים המקיפים את הארץ? ואילו במסכת כתובות כתוב 'ימא דאיפמיא ויהא ימא דחמץ'. למבנה זה של המשפט עשויות להיות משמעויות שונות. אומנם אפשר להבינו באותה משמעות כמו בכלאים, היינו כשאלה מדוע לא נמנה ימא דחמץ במניין שבעת הימים, אך אפשר גם כי משמעותו היא שימא

14 ברדרומא, וזה גבול הארץ, עמ' 702-710, ריכזו את עיקר הדעות לזיהויה של אפמיא/אספמיא; פנחס נאמן הציע בערך 'אספמיא' שלושה מובנים לשם אספמיא בספרות חז"ל: א. מושג גאוגרפי לציפון ארץ רחוקה; ב. שם מקום בסוריה או במסופוטמיה; ג. אספמיא במובן אפמיא – עיר בסוריה או במסופוטמיה. נאמן, אנציקלופדיה, עמ' 118-121. איש שלום, גבולות ארץ ישראל, עמ' 93; שווארץ, ספר תבואות הארץ, עמ' נט; נויבאור, גאוגרפיה של התלמוד, עמ' 28-29.

15 שמואל קליין, עבר הירדן, עמ' 70, העדיף את הגרסה שבילקוט שמעוני לתהילים כד, היינו, 'ימה של פמיאס', שאותה זיהה עם ברכת רם; איש שלום (גבולות ארץ ישראל) וברדרומא (שם, עמ' 710), כל אחד משיקוליו הוא, זיהו את ימא דאפמיא במפרץ אלכסנדריה.

16 W. Smith, (ed.), *Dictionary of Greek and Roman Geography*, s.v. 'Apameia', London 1854

17 הטקסט לפי י"ז הורוביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג, עמ' 323-324.

דאיפמיא הוא הוא ימא דחמץ.¹⁸ כך גם בגרסאות המאוחרות: במדרש תהילים 'ימא דאספמיא, והוא ימא דחמין', ובילקוט המכירי 'וימא דאספמיא, והיא ימא דחמין', הלא היא ימת דיוקלטיאנוס. ובכל מקרה, על פי הירושלמי ימת חמץ היא פרי מפעל הטיית נהרות שעשה דיוקלטיאנוס ('והיא איכא ימא דחמץ דיקליטינוס הקוה נהרות ועשאו').

בשל הקשיים טען מאיר איש שלום כי גרסת המסורת בתלמוד הירושלמי מקוטעת. כך סבר גם גדליה אלון, שהעלה את האפשרות כי הגרסה השלמה של המסורת היא זו המשוקעת בילקוט המכירי למזמור כד בתהילים.¹⁹ וזו לשון המכירי:

(כה) כי הוא על ימים יסדה. (כו) זו ארץ ישראל, שיושבת על שבעת ימים ימא רבא, ימא דטבריא, ימא דמלחא, ימא דסבכי, ימא דחילתא, ימא דשריית, וימא דאספמיא, (כז) והיא ימא דחמין, ימא דקלטיינוס, הקוה הקב"ה את הנהרות ועשאה עליהן, שנאמר על נהרות יכוננה, מארבע נהרות, (כח) ירדנא וירמוך ופיגה ותורמון;

(כט) ר' מאיר הוה ארמך באסיא, אמר לבני ארעא דישראל (ל) הוא דמשבחין דוד בון, אפי' כן אמר לון יהבון ערסאי (לא) על כף ימא, דכתיב כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה (מהדורת בובר, עמ' 162).

גרסת ילקוט המכירי מחליקה את הקשיים השונים שבמסורת התלמודית. סיפור מותו וצוואתו של ר' מאיר אינם הפתיח לסוגיה אלא הם המשך למסורת המונה את שבעת הימים. במקום המשפט הקשה 'אמ' אימורין לבני ארעא דישראל הא משיחון דידכון' אנו מוצאים בילקוט המכירי 'אמר לבני ארעא דישראל הוא דמשבחין דוד בון', היינו 'זו הארץ שבה אני נפטר מן העולם היא היא [מאותן] שדוד משבח את ארץ ישראל בהן...'. כלומר אסיא, שבה נפטר ר' מאיר, היא בתחומי ארץ ישראל (אותה הארץ שדוד משבח).

השינוי החשוב ביותר לענייננו מצוי בהמשך הטקסט, כאשר בעל הילקוט גורס: 'הקוה הקב"ה את הנהרות ועשאה [את ארץ ישראל] עליהן'. לפי גרסה זאת יצירת הימים היא מעשה הבריאה. בגרסת ילקוט המכירי אין זכר אפוא למפעל הטיית נהרות וליצירת ימה מלאכותית על ידי דיוקלטיאנוס. האם אפשר להעדיף את גרסתו של בעל ילקוט המכירי על פני המסורות שבתלמוד הירושלמי?²⁰

18 פרס, ארץ ישראל, עמ' 395.

19 איש שלום, גבולות ארץ ישראל, עמ' 74 הערה 31; אלון, צוואתו, עמ' 323-324.

20 על היחס בין אגדות התלמוד הירושלמי לילקוט המכירי ראו הכהן, אגדות התלמוד, עמ' 54-38.

מכיר בן אבא מארי (בן מכיר בן טודורוס) חי, כנראה, בדרום צרפת בשלהי המאה השלוש עשרה או במאה הארבע עשרה. החיבור שערך הוא לקט שנאסף מן התלמודים, ממרבית המדרשים המוכרים, כולל מדרשי אגדה מאוחרים, ויש בו גם מקורות אחרים שלא הגיעו לידינו. מחקר ילקוט המכירי מלמד כי לעיתים עמדו לפני בעל הילקוט כתבי יד אחדים של חיבור מסוים שביניהם שינויי גרסאות, ועם זאת ככלל ניכר כי בעל ילקוט המכירי ציטט בדיוקנות רבה את מקורותיו. יש חשיבות לחילופי הגרסאות בין הטקסט שבילקוט המכירי לבין מקורות ידועים אחרים.²¹

לכאורה עומדות לפני הקורא שתי השערות סותרות: אפשר לשער, כפי שהציע גדליה אלון, כי לפני בעל ילקוט המכירי עמד מקור קדום עצמאי, שאינו מוכר היום, והוא העתיקו בשלמותו. לפי מסורת זאת לא היה מפעל הטיית נהרות בימי דיוקלטיאנוס, והמסורת שעמדה לפני עורכי הסוגיות בירושלמי נוצרה כתוצאה משיבוש של אותו מקור עצמאי במרוצת הדורות. המסורת המשובשת, המייחסת את הקמת ימא דחמץ לדיוקלטיאנוס, נשתקעה בתלמודים בגרסתה המקוטעת. לעומת זאת אפשר לשער כי הטקסט שבילקוט המכירי הוא תוצר של עריכה מאוחרת המתקנת ומחליקה את הקשיים שבטקסטים המקבילים של המסורת, שעמדו לפני מכיר בן אבא מארי.

את אמינותה של הידיעה התלמודית בדבר מפעל הטיית נהרות שיצר את ימת חומס בימי דיוקלטיאנוס יש לבחון אפוא תוך עיון בפרטיה של ימת חומס והסכר שיצר את הימה מחד גיסא, ותוך עיון בנסיבות ההיסטוריות בימי דיוקלטיאנוס כרקע למיזם בנייה בסדר גודל כזה מאידך גיסא.

ימת חומס והסכר על האורונטס

העיר חומס (Ἐμεσα) נוסדה כנראה באלף השלישי לפנה"ס על גדות הנהר אורונטס (אל-עאצי), אך ההיסטוריה הידועה שלה מתחילה עם ייסודה כעיר הלניסטית על ידי סלאוקוס הראשון, מייסדה של הממלכה הסלאוקית. בשנת 64 לפנה"ס נכבשה העיר על ידי פומפיוס והשתלבה ברשת הממלכות הווסליות שטוו הרומאים במזרח. כך שמרה העיר על מידה ניכרת של עצמאות במסגרת האימפריה הרומית עד אמצע המאה השלישית לספירה.²² העיר הוסיפה לשמש כמרכז מסחרי לאורך התקופה

21 שטראק ושטמברגר, מבוא, עמ' 353. וראו גם דבריו של אביעד הכהן (שם) על היחס שבין התלמוד הירושלמי לילקוט המכירי: 'אפשר אף שבילקוט זה נשתמרו עדויות למקבילות שהיו לפניו [בפני מכיר בן אבא מרי – צ"ג] בירושלמי ונשמטו בירושלמי שלפנינו ... אפשר להציב מקצת מהן כעד נוסח נוסף – גם אם עקיף – לתלמוד הירושלמי' (שם).

22 H. H. Scullard, 'Emesa', N. G. L. Hammond & H. H. Scullard (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1989, p. 382; R. Stillwell, W. L. MacDonald and

הביזנטית. בשנת 637 לספירה נפלה העיר בידי הכובשים המוסלמים ללא קרב, ושמרה על מעמדה כבירת מחוז גם בדורות הבאים.

כ-12 ק"מ דרומית-מערבית לעיר חומס נמצאת ימת חומס (ימת קטינה Qattina), שאינה אלא אגם מלאכותי ששטחו כ-60 קמ"ר. נתוני השטח מלמדים כי במקום היה מקווה טבעי קטן שנוצר על ידי מחסום של סלעי בזלת שהצרו את מהלכו של הנהר.²³ האגם נוצר כתוצאה מבניית סכר על הנהר אורונטס. אורכו של הנהר כ-620 ק"מ, והוא יוצא מבקעת הלבנון וזורם צפונה ואחר כך פונה מערבה ונשפך לים התיכון ליד העיר אנטיוכיה.²⁴ מן האגם יוצאת תעלה מרכזית המספקת מים לעיר חומס. מערכת מסועפת של תעלות משנה מספקת מי השקיה לשטחים נרחבים בסביבות הנהר. הסכר הקיים נבנה בימי המנדט הצרפתי בין השנים 1934-1938.²⁵ העיר חומס וסביבתה היו זירה שהתרחשו בה אירועים חשובים המתועדים במקורות היסטוריים. ביניהם אפשר למנות את קרב קדש שהתחולל בימי רעמסס השני (1300 לפנה"ס לערך),²⁶ ואת קרב קרקר בימי שלמנאסר השלישי (853 לפנה"ס לערך).²⁷ תיאורי ניצחוננו של רעמסס השני על החיתים בקרב קדש חקוקים על קירות מקדשו בתבי שבמצרים. מן התיאורים המצוירים אפשר ללמוד כי הקרב התחולל ליד מצודה הממוקמת על אי. מיקומה של קדש וזיהויה של המצודה שעל האי נחקרו בעבר.²⁸ בשנות העשרים של המאה העשרים פרסם החוקר הצרפתי רנה דוסו

M. Holland McAlister (eds.), *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, s.v.

'Emesa', Princeton 1976; ויטאקר, חומס, עמ' 171-174.

23 קאלווי וגיייר, סכרים עתיקים, עמ' 127, 27; קמש, טכנולוגיית השקיה, עמ' 69.

24 על הנהר אורונטס, עיינו ברו"ח ועדת האו"ם למזון וחקלאות: K. Frenken (ed.), 'Asi-Orontes River Basin, Geography, Climate and Population', *Irrigation in the Middle East Region in Figures, AQUASTAT Survey 2008*, Rome 2009, pp. 77-82 (FAO)

25 קאלווי וגיייר, סכרים עתיקים, עמ' 27-39. ויטאקר, חומס, עמ' 174, תיאר את חשיבותו של הסכר שנבנה מחדש בשנות השלושים של המאה העשרים בכותבו כי זה היה מפעל ההשקיה הראשון מסוגו בסוריה המודרנית, והוא אינו אלא התגלמותו של המפעל הקדום. כמו קודמו הביא הסכר המחודש רווחה לעיר ולסביבתה החקלאית לא רק על ידי הרחבת שטחי החקלאות אלא גם כתוצאה מהקמת מתקנים ומפעלים לעיבוד התוצרת החקלאית.

26 תל א-טיין, עמ' 13-16; קונדר, קדש, עמ' 163-173. M. Healy, *Qadesh, 1300 BC, Clash of the Warrior Kings*, London 1993; קזנוביץ,

M. Elat, 'The Campaigns of Shalmaneser III Against Aram and Israel', *Israel Exploration Journal* 25 (1967), pp. 25-35; W. H. Shea, 'A Note on the Date of the Battle of Qarqar', *Journal of Cuneiform Studies* 29 (1977), pp. 240-242; A. T. Olmstead, 'Shalmaneser III and the Establishment of the Asserian Power', *Journal of American Oriental Society* 41 (1921), pp. 345-382

28 קזנוביץ, תל א-טיין; סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 39-40.

(Dussaud) מאמר שבו הציע כי יש לתארך את מפעל הבנייה של הסכר על האורונטס לימי הפרעונים. דוסו הגיע למסקנתו בהסתמך על תיאור הנהר אורונטס ומקורותיו בחיבורו של סטראבון, גאוגרפיה. סטראבון כתב כי בקרבת אחד ממקורותיו של הנהר הייתה Αἰγυπτίου τείχους,²⁹ צירוף שתרגם דוסו כ'קיר / חומה מצרית'. הוא הציע כי ה'קיר המצרי' אינו אלא הסכר על הנהר בקרבת העיר חומס.³⁰ נורמן סמית דחה את התזה של דוסו. מבנה הסכר, קבע סמית, מלמד על שילוב של ידע ניכר בטכנולוגיה של הקמת סכרים, והבנה של התנאים הטופוגרפיים המתאימים. סכר כזה נבנה על ידי חברה שבה התקיימה מסורת של בניית סכרים גדולים ומורכבים, מסורת שלא הייתה קיימת במצרים בימיו של רעמסס השני. זאת ועוד, כותב סמית, מפעל בנייה בסדר גודל שכזה מצריך גם תנאים פוליטיים מתאימים, כגון שלטון יציב במרחב של חומס. בתקופה הפרעונית הייתה הנוכחות המצרית באזור זמנית והתבססה על מסעות צבאיים.³¹

התנאים שהיו חסרים במאות השלוש עשרה והשתיים עשרה לפנה"ס, התקיימו בעידן הרומי. הרומאים שלטו במרחב של סוריה ובקעת הלבנון מאז המאה הראשונה לפנה"ס, והיו להם גם הידע הנדרש וגם מסורת של בניית סכרים. על סמך קיומם של תנאים אלה ועל סמך הנתונים הפיזיים של הסכר עצמו קבע סמית כי הסכר הוא דוגמה למפעל הנדסי רומי מן התקופה הרומית המאוחרת.³² בכך אימץ סמית את מסקנותיו של קלוד קונדר שקבע, עוד בסוף המאה התשע עשרה שהסכר הוא מפעל בנייה רומי.

הסכר בנוי כצורת האות V שטוחה ופתוחה לרווחה שקודקודה פונה לכיוון האגם. אורכו של הסכר הוא כאלפיים מטרים, ומידותיו אינן אחידות. בקצהו המזרחי גובהו של הסכר כמטר וחצי ורוחבו בבסיס הוא כשלושה מטר, ואילו בראשו רוחבו כמטר

29 Strabo, *Geography*, The English translation: Hans Claude Hamilton and William Falconer, vol. 7 (1903), p. 263: καὶ τῶν τοῦ Ὀρόντου πηγῶν, αἱ πλησίον τοῦ τε Λιβάνου καὶ τοῦ Παραδείσου καὶ τοῦ Αἰγυπτίου τείχους περὶ τὴν Ἀπαμείων γῆν εἶσι. [=... as far as the sources of the Orontes. These sources are near Libanus, the Paradesius, and the Egyptian Fort near the district of Apameia]

30 R. Dussaud, 'La digue du lac de Homs et le "Mur égyptien" de Strabon', *Monuments* 30 (1921–1922), pp. 133–141 et *Mémoires* 25 (1921–1922), pp. 133–141. ב'1927: דוסו, טופוגרפיה, עמ' 112–115. ברוס, חפירה, עמ' 234–240.

31 סמית, היסטוריה של סכרים. וראו הביקורת של קאלווי וגיייר (סכרים עתיקים, עמ' 37–38) על טיעונו של סמית.

32 סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 40, 42; קונדר, קדש, עמ' 172. על הטכנולוגיה הרומית של בניית סכרים ראו סמית, שם, עמ' 25–49; Ö. Wikander, (ed.), *Handbook of Ancient Water Technology*, Leiden 2000, pp. 331–339

וחצי. רוחבו וגובהו של הסכר הולכים וגדלים לכיוון מערב, והם מגיעים לשיאם במרכזו של הסכר ובחלקו המערבי, שם הוא מתנשא לגובה של כשבעה מטר, רוחבו בבסיס נע בין ארבעה עשר לעשרים מטר, ורוחבו בראש הסכר כשישה מטר. בקרבת קצהו המערבי הולכות מידותיו ומצטמצמות. בחלקו הפנימי עשוי הסכר ממילוי של חלקי בזלת בגדלים שונים המעורבים בטיט הידראולי בהיר. גרעין הסכר מצופה מפנים ומאחור באבני בזלת המסותתות סיתות גס לצורת פירמידה, שהבסיס שלה פונה כלפי חוץ ויוצר את חלקו החיצוני של הסכר. גודל האבנים בבסיסן הוא כ-20×35 ס"מ. אבני הציפוי מחוזקות בטיט קשה בעל גוון בהיר ובו גם שרידי רסיסי חרס ששימשו כאמצעי למילוי או כמרכיב בהכנת הטיט.³³ הסכר על האורונטס, שיצר את האגם המלאכותי של חומס, הוא הסכר הרומי הגדול ביותר במזרח, ולדברי סמית גם יצר את מאגר המים המלאכותי הגדול ביותר בעת העתיקה.³⁴ מי האגם שנוצר שימשו להשקיית שדות ולאספקת מים לעיר חומס. חוקרים שסקרו את האתר הצביעו על יציאות של תעלות אחדות מן הסכר.³⁵ סמית ציין עוד כי במהלך הזמן חלו בסכר שינויים רבים וכי קשה לעמוד על צורתו ומידותיו המקוריים, ועם זאת קבע כי מפרט הבנייה וחומרי הבנייה מלמדים כי זהו סכר רומי טיפוסי.³⁶

סכרים נבנו במזרח זמן רב לפני התקופה הרומית. המוקדמים שבהם מתוארכים לתקופה האשורית, היינו לסוף המאה השמינית או לראשית המאה השביעית לפנה"ס.³⁷ באימפריה הרומית נבנו סכרים בעיקר מן המאה הראשונה לספירה ואילך. אומנם, כותב סמית, את השימוש בסכרים למדו הרומאים מוקדמיהם, אך הדרכים שבהן ניצלו את הסכרים היו לעיתים חדשניות. הרומאים גם הוסיפו ידע ניכר הן בהנדסת הסכרים ובשימוש בחומרים חדשים והן בהבנה בהידראוליקה, עובדה שאפשרה להם להקים סכרים גדולים ומורכבים מאלו שבנו קודמיהם.³⁸ יתר על כן, סכר שמטרתו הייתה ליצור מאגר מים מלאכותי היה תרומה רומית לטכנולוגיה של הקמת סכרים. טרבור הודג' (Hodge) הגדיר את הטכנולוגיה של הקמת סכרים לשם יצירת מאגר

33 קונדר, שם, עמ' 171-173; סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 41-42; פלג, מאגרי המים, עמ' 30; הודג', אמות מים, עמ' 91; קמש, טכנולוגיית השקיה, עמ' 69-70.

34 סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 39, 42; הודג', מאגרים וסכרים, עמ' 338; הנ"ל, אמות מים, עמ' 91.

35 סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 42.

36 סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 37; הודג', אמות מים, עמ' 84; קמש, טכנולוגיית השקיה, עמ' 66.

37 הודג', אמות מים, עמ' 91.

38 סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 48-49; קמש, טכנולוגיית השקיה, עמ' 65.

למי שתייה כמהפכה הידראולית.³⁹ קונדר, וסמית בעקבותיו, שסברו שהסכר הוא רומי, הסתמכו על הידיעה הקצרה בתלמוד הירושלמי ותיארכו את הסכר לימי הקיסר דיוקלטיאנוס.⁴⁰

שתי הצעות לתיארוך הסכר עלו אפוא במחקר. האחת קבעה את זמנו לאלף השני לפנה"ס (סוף המאה הארבע עשרה או המאה השלוש עשרה לפנה"ס), האחרת ייחסה אותו לעידן הרומי. מסורות מקומיות, חלקן כאלו שעברו מדור לדור על פה, קושרות את הקמת הסכר והאגם לדמויות היסטוריות כגון אלכסנדר הגדול,⁴¹ זינוביה מלכת תדמור (אמצע המאה השלישית לספירה), או לדמויות אגדיות כגון בלקיס מלכת שבא.⁴²

איב קאלווי וברנרד גייר (Calvet et Geyer) קבעו כי מאחר שכל תאריך שבין התקופה הפרעונית לבין התקופה הרומית הוא אפשרי כתאריך שבו נבנה הסכר לראשונה,⁴³ ומאחר שאין ממצא ארכאולוגי או מקורות היסטוריים המאפשרים לתארך את מפעל המים האדיר הזה, יש לבסס כל הצעה לגבי המועד שבו נבנה הסכר על מגוון של שיקולים, ביניהם שיקולים טכניים, הכלולים התייחסות למאפייני ארכיטקטורה ולחומרי הבנייה השונים. אך יש לבחון גם נתונים מדיניים-היסטוריים שעשויים ללמד אם בזמן נתון התקיימו באזור שבו נבנה הסכר תנאים מדיניים שאפשרו מפעל בנייה בסדר גודל כזה. לצד אלה יש לבחון גם את הסיבות להקמת הסכר.⁴⁴ מכלול שיקולים אלה עשוי להקנות מידה רבה של סבירות לתאריך המוצע כמועד שבו הוקם הסכר.

מאחר שהמסורות התלמודיות מייחסות את יצירתה של ימת חומס לקיסר דיוקלטיאנוס, יש לבחון את מידת הסבירות להקמת מפעל בנייה בסדר גודל כזה באזור חומס בימיו. מלבד המסורות התלמודיות אין כל מקור אחר מן העת העתיקה המתיחס לבניית סכר חומס, או המייחס את הקמתו לימי דיוקלטיאנוס.⁴⁵ אחדים מן החוקרים שכתבו על ימת חומס ועל הסכר מאז המאה התשע עשרה אימצו את

39 הודג', מאגרים וסכרים, עמ' 87.

40 סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 42; קונדר, קדש, עמ' 172; הנ"ל, מסורת האבן הסורית, עמ' 255.

41 מסורת מוסלמית מקומית, הנזכרת אצל ההיסטוריון והגאוגרף איסמעיל אבו אל-פידא אל-חמאווי (1273-1331 לספירה), מייחסת את הקמת הסכר לאלכסנדר הגדול. קונדר, קדש, שם.

42 דוסו, טופוגרפיה, עמ' 114; קאלווי וגייר, סכרים עתיקים, עמ' 33.

43 קאלווי וגייר, שם, עמ' 38.

44 קאלווי וגייר, שם, עמ' 37, 39, 126.

45 נויבאור, גאוגרפיה של התלמוד, עמ' 29.

המסורת התלמודית כפשוטה.⁴⁶ והיו אף כאלה שתיארכו את הסכר לשנתו הראשונה של הקיסר, שנת 284 לספירה.

לשיטתם של קאלווי וגיייר, כאשר אין ודאות לגבי תיארוך של סכר קדום, יש לבחון את התנאים ההיסטוריים ואת המטרות שלשמן נועד ונבנה הסכר. ייתכן אפוא כי בחינת פועלו ומדיניותו של הקיסר דיוקלטיאנוס עשויה להאיר באור חדש את האפשרות כי המפעל המרשים של סכר חומס נוצר בימיו ולהקנות מידה רבה יותר של סבירות למסורת שבתלמוד הירושלמי.

דיוקלטיאנוס

בעשרים בנובמבר שנת 284 לספירה הכריז הצבא הרומי על ואלריוס דיוקלטיאנוס (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus, 244–311 C.E.) כעל הקיסר החמישים ואחד של האימפריה הרומית. דיוקלטיאנוס עלה לכס הקיסרות בעידן של משבר מתמשך באימפריה הרומית, ובמהלך עשרים ואחת שנות שלטונו הצליח לארגן מחדש את המנגנון המנהלי באימפריה, להכפיל את הצבא, לייצב את הכלכלה ולשקם במידה רבה את יציבותה של האימפריה.⁴⁷ הרפורמות של דיוקלטיאנוס לא פסחו גם על ארץ ישראל, והקיסר עצמו ביקר בארץ פעמיים ואולי אף שלוש פעמים.⁴⁸ בשנת 286 לספירה שהה דיוקלטיאנוס שבועות אחדים בגליל, שם פרסם צווים אחדים. אפשר כי הוא שב וביקר בארץ בשנת 287 לספירה, אם כי העדויות לביקור זה אינן מובהקות דיין. הוא שב ועבר בארץ בשנת 297 לספירה בדרכו ממצרים לסוריה.⁴⁹ שהותו הממושכת בגליל הטביעה את רישומה על היישוב היהודי בארץ, והדבר בא לידי ביטוי בכך שדיוקלטיאנוס הוא אחד הקיסרים המעטים הנזכרים בשם במסורות תלמודיות ובעיקר בתלמוד הירושלמי ובמקורות ארץ ישראלים.⁵⁰ ידועה בעיקר האגדה על מוצאו הנחות של הקיסר ועל ניסיונו לנקום ביהודי טבריה שהתנכלו

46 פלג, מאגרי המים, עמ' 30; הודג', אמות מים, עמ' 91; הנ"ל, מאגרים וסכרים עמ' 338; סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 42; קונרד, מסורת האבן הסורית, עמ' 255.

47 W. Ensslin, 'Valerius Diocletianus', *Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 7A (1948); ג'ונס, שקיעתו של העולם העתיק, עמ' 28-38; אלון,

תולדות היהודים, עמ' 195-213.

48 סמולוד, היהודים תחת שלטון רומי, עמ' 533-538.

49 סמולוד (שם), עמ' 536-537. וראו גם מרמורשטיין, דיוקלטיאן, עמ' 26-29.

50 ירושלמי, תרומות ח, י (מו ע"ב-ע"ג); שביעית ט, ב (לח ע"ד); שבועות ג, ט (לד ע"ד); ברכות ג, א (ו ע"א); עבודה זרה א, ד (לט ע"ד); שם, ה, ד (מד ע"ד), וכן גם שתי המסורות על ימא דחמץ (לעיל, הערה 1).

לו בנעוריו, ניסיון שנכשל בדרך נס.⁵¹ בתלמוד הירושלמי נזכר גם כי הקיסר הכביד את עולו על תושבי בניהוס.⁵² מערכת היחסים שבין דיוקלטיאנוס לבין היהודים נדונה בהרחבה במחקר,⁵³ כולל דיון בשאלה האם היו בימיו של דיוקלטיאנוס רדיפות אחר יהודים, והאם הוציא הקיסר צווים שפגעו ביהודי הארץ.⁵⁴ מעניינת גם מסורת המספרת כי ר' חייא בר אבא, אמורא בן הדור השלישי, פסע על קברים בצור למרות היותו כהן, כדי לראות את הקיסר, וחכמים לא גינו את מעשהו.⁵⁵ מסורות רבות העוסקות בקיסר במקורות ארץ ישראלים בני המאה הרביעית לספירה, לצד העובדה כי דיוקלטיאנוס אכן ביקר בארץ, מעוררות ביתר שאת את שאלת אמינותה של המסורת בתלמוד הירושלמי המייחסת לדיוקלטיאנוס את מפעל הבנייה של הסכר על האורונטס. סיוע לדעה זאת או אחרת יהיה אפשר למצוא תוך לימוד הנסיבות המיוחדות של אזור חומס ופעילותו של דיוקלטיאנוס במרחב.

מיסוי, חקלאות ומפעל סכר חומס?

בסוף שנות התשעים של המאה העשרים ובראשית שנות האלפיים התקיים סקר ארכאולוגי באזור חומס בשיתוף פעולה בין אוניברסיטת דורהאם (Durham) שבאנגליה ובין רשות העתיקות והמוזיאונים של סוריה (DGAM – Directorate General of Antiquities and Museums of Syria). מממצאי הסקר עולה כי בתקופה הרומית חל גידול ניכר במספר היישובים הכפריים באזור חומס.⁵⁶ מחברי הסקר הצביעו על קשר אפשרי בין בניית סכר חומס ויצירת האגם המלאכותי לבין ההתפשטות היישובית במרחב.⁵⁷ לדבריהם ממצאי הסקר עשויים ללמד על אחת מן השתיים – בניית הסכר הייתה הגורם שהאיץ את ההתפשטות היישובית או לחלופין: התרחבות היישוב הכפרי הייתה הסיבה להקמת הסכר ומאגר המים כדי לתת מענה לגידול הזה. זנה

51 ירושלמי, תרומות ח, י (מו ע"ב-ע"ג); בראשית רבה סג, ח (מהדרת תיאודור-אלבק, עמ' 688).

52 (פנייס) ירושלמי, שביעית ט, ב (לח ע"ד).

53 מרמורשטיין, דיוקלטיאן, עמ' 19-43; סמולוד, היהודים תחת שלטון רומי, עמ' 537-538; ראבילו, הקשרים בין דיוקלטיאנוס ליהודים, עמ' 147-167; ד' שפרבר, 'אלוף מגדיאל – דיוקלטיאנוס', I. M. Gafni, A. Oppenheimer and M. Stern (eds.), *Jews and Judaism in the Second Temple, Mishna and Talmud Period, Studies in Honor of Shmuel Safrai*, Jerusalem 1993, pp. 243-245

54 מרמורשטיין, שם, עמ' 37-43; סמולוד, שם; ראבילו, שם.

55 ירושלמי, ברכות ג, א (ו ע"א).

56 פיליפ¹, עמ' 1-23; פיליפ², עמ' 21-42.

57 פיליפ², עמ' 38-39.

קמש (Zena Kamash) סבורה כי התפשטות היישובים הכפריים בתקופה הרומית המאוחרת הייתה תולדה של ההכרח לתת מענה לצורכי הצבא הרומי.⁵⁸ בתקופה הרומית המאוחרת עבר הצבא הרומי תהליך של ארגון מחדש תוך הקטנת מספר חיילי הלגיון והעברת המחנות לאזורים כפריים.⁵⁹ הדרישה הגוברת לאספקת צורכי הצבא הובילה לצורך בהגברת הייצור החקלאי. פתרונות שהרחיבו את השטחים החקלאיים באמצעות מערכות אספקת מים להשקיה היו חלק מן התהליך הזה. קמש הצביעה על קשר מסוים בין אזורים שבהם הותקנו מפעלי מים למטרות השקיה לבין תפרוסת מחנות הצבא.⁶⁰ אומנם אין עדות ישירה כזאת לגבי אזור חומס, ועיקר המידע מקורו באזורים מזרחיים הנושקים למפעלו החשוב של דיוקלטיאנוס במזרח – ה־Strata Diocletiana,⁶¹ הדרך העולה לאורך הגבול המזרחי של האימפריה לכיוון מסופוטמיה (מקבילה בחלקה ללימס ערביה) אשר בוצרה בימיו של דיוקלטיאנוס. על שיקוליה של זנה קמש בדבר הקשר המשולש שבין הרפורמות של דיוקלטיאנוס במבנה הצבא, הגדלת השטחים הכפריים ופיתוח מפעלי מים למטרות השקיה אפשר להוסיף היבטים אחרים שחוטמים מקשרים נטוויים ביניהם. היבטים אלה עשויים להקנות תוקף נוסף לאמינותה של המסורת התלמודית בדבר ימת חומס. ההיבט האחד הוא בחינת הקשר שבין מפעל הקמת הסכר לבין מדיניות המיסוי של דיוקלטיאנוס. ההיבט השני הוא בחינת מידת ההשפעה של ביקוריו של הקיסר במצרים (בשנים 297 ו־302 לספירה) על מדיניותו ומפעליו של הקיסר.

בין הרפורמות של דיוקלטיאנוס הייתה חשיבות מיוחדת לרפורמה במיסוי. בימיו הועבר עיקר עול המיסוי אל תושבי הכפרים והאזורים החקלאיים.⁶² כדי לענות על

58 קמש, טכנולוגיית השקיה, עמ' 71.

59 N. Pollard, *Soldier, Cities and Civilians in Roman Syria*, Ann Arbor MI 2000, p. 4; K. Butcher, *Roman Syria and the Near East*, London 2003, p. 414

60 קמש, טכנולוגיית השקיה, עמ' 71.

61 קמש, שם, עמ' 72. על ביצורי הגבול המזרחי ראו בקצרה S. T. Parker with contributions by J. Wilson Betlyon et al., *The Roman Frontier in Central Jordan, Final Report on the Limes Arabicus Project 1980–1989*, Washington D.C. [Dumbarton Oaks studies F. Millar, *The Roman Near East 31 B.C. – A.D. 337*, 40] 2006, p. 573 Cambridge MA 1995, pp. 135, 183, 190, 297; R. Mouterde, 'La Strata Diocletiana et ses bornes milliaires', *Mélanges de l'Université Saint Joseph (de Beyrouth)* 15 (1930), pp. 221–233; M. Dunand, 'La strata Diocletiana', *Revue Biblique* 40 (1931), pp. 227–248; idem, M. Dunand, 'A propos de la strata Diocletiana', *Revue Biblique* 40 (1931) pp. 579–584

62 סמולוד, היהודים תחת שלטון רומי, עמ' 535; אלון, תולדות היהודים, עמ' 204–213; ג'ונס, שקיעתו של העולם העתיק, עמ' 34–35; מ' גיל, והרומאי אז בארץ, אחד עשר

דרישות המיסוי היה המאמץ להגדלת התפוקה החקלאית לאחד מסימניה המובהקים של הרפורמה. הסכר על האורונטס נועד מראשיתו לשמש מאגר מים להשקיה, כפי שמעידים קונדר ולאונס ברוס, שסקרו את הסכר לפני הבנייה שנעשתה בו בשנות השלושים של המאה העשרים. מלבד התעלה הראשית שהזרימה מים לעיר חומס, ניכרו בעבר בשטח הסכר נקודות יציאה של תעלות נוספות שיצרו מערכת תעלות השקיה. היכולת להשקות שטחים נוספים על ידי הובלת המים מן המאגר הרחיבה את המרחב החקלאי שבסביבות חומס במידה ניכרת.⁶³ תמונה של התפשטות והרחבת השטחים החקלאיים באזור חומס עולה, כאמור לעיל, מממצאי הסקר שנעשה באזור.⁶⁴ מפעל בנייה בסדר גודל כזה, שמטרתו העיקרית היא הרחבת שטחים חקלאיים, תאמה במידה רבה את מדיניות המיסוי הכפרי בימי דיוקלטיאנוס ואת התהליך שנוצר בעקבותיה, שהביא להרחבת שטחי החקלאות באימפריה.

כדי לארגן מחדש את מערכות המיסוי נאלץ הקיסר לבצע רפורמות מרחיקות לכת במבנה המנהלי של האימפריה, ונושא זה נדון בהרחבה במחקר.⁶⁵ סטפן ויליאמס הצביע על אפשרות כי מנגנוני המנהל של מצרים, שאותם הכיר הקיסר בעקבות ביקוריו שם בשנים 297 ו-302 לספירה, הם שהיו למקור ההשראה לרפורמות של דיוקלטיאנוס במנהל האימפריה.⁶⁶ הביורוקרטיה המצרית נולדה מתוך צורך בניהול נכון של משק המים ומערכות השקיה שקיבלו את מימיהן מן הנילוס.⁶⁷ וכך כותב ויליאמס:

The irrigation system required a complex arrangement of setting basins, connected by feeder and drainage canals and operated by weirs and sluices. The whole elaborate network of arteries, veins and

J. M. Carrié, 55, 34, 25-24, עמ' 2008, תל אביב ישראל, תל אביב 2008, עמ' 24-25, 34, 55, J. M. Carrié, 'Dioclétien et la fiscalité', *Antiquité Tardive* 2 (1994), pp. 33-64

63 ברוס, חפירה, עמ' 238-239; קונדר, קדש, עמ' 172; סמית, היסטוריה של סכרים, עמ' 42. ויטאקר, חומס, עמ' 171-172 הדגיש את חשיבותה של חומס כמרכז של אזור כפרי חקלאי ואגב כך ציין את חשיבותם של מערכת השקיה ומפעל הסכר הקדום.

64 פיליפ, פיליפ?

65 הערה 62 לעיל.

66 ויליאמס, דיוקלטיאן, עמ' 87-88; על ביקוריו של דיוקלטיאנוס במצרים עיינו R. K. Ritner, 'Egypt Under Roman Rule: The Legacy of Ancient Egypt', Carl F. Petry (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, vol. 1, Cambridge 1998, p. 24

67 על המערכת המנהלית במצרים בימי דיוקלטיאנוס עיינו J. Lallemand, *L'administration civile de l'Égypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse (284-382)*, Brussels 1964

capillaries demanded constant maintenance ... To do all this demanded sophisticated division of labour, and had favoured the growth of strong centralized State power from the beginning ... The original administrative division into *nomes* was based on the organization of irrigation. Over them had grown up an elaborate bureaucracy ... It is tempting, then, to speculate just how far Diocletian's evolving policies of economic reform were influenced by his direct acquaintance with this ancient, highly organized managerial economy.⁶⁸

אם אכן הייתה הביורוקרטיה המצרית למקור השראה והשפעה, אפשר לשער עוד כי המפגש הבלתי אמצעי של הקיסר עם מצרים הקריין גם על עניינים נוספים. מערכות ההשקיה ששאבו מימיהן מן הנילוס, שמהן התקיימה החקלאות המצרית מקדמת דנא, עשויות היו לשמש מקור ללימוד והעתקה של מפעל שמטרתו העיקרית הרחבת השטחים החקלאיים, בהתאם למדיניות המיסוי, כגון המפעל שבאזור העיר חומס. חומסין שקונדר, שתואר את התרשמותו מסכר חומס וממערכת התעלות הנובעות ממנו, התייחס להשפעה מצרית אפשרית לצד השפעות מאזורי מסופוטמיה:

A great aqueduct between earthen banks (**after the Egyptian and Chaldean fashion**) leads from the east end of the Sidd [=dam] to the gardens of Homs.⁶⁹

גם היבטים אלה, הקשורים במדיניות המיסוי ובהשפעה המצרית, מקנים משנה תוקף לסבירות כי סכר חומס נבנה בימיו של הקיסר דיוקלטיאנוס כפי שמלמדת המסורת התלמודית. אפשר אומנם שמפעל הבנייה בימיו של דיוקלטיאנוס לא היה אלא שלב נוסף בהרחבתו של סכר קדום יותר הנשען על מחסום סלעי בזלת טבעי. אם אומנם היה סכר חומס מפעל התואם את מדיניות המיסוי שהנהיג דיוקלטיאנוס, ועשוי ללמד גם על השפעת ביקוריו במצרים, ברור כי מפעל דיוקלטיאני, כגרסת התלמוד הירושלמי, לא יכול היה להיבנות אלא במחצית השנייה של תקופת שלטונו או אף בסמוך לפרישתו מכס הקיסר.

68 ויליאמס, דיוקלטיאן, עמ' 87-88.

69 קונדר, קדש, עמ' 172, ההדגשה שלי, צ"ג.

סיכום

בחינת הרקע ההיסטורי מקנה לידיעה שבירושלמי על אודות בניית סכר חומס על ידי דיוקלטיאנוס אמינות רבה:

- א. הסכר הוא תוצר של ידע וטכנולוגיה האופייניים לתקופה הרומית המאוחרת.
- ב. הקמת מפעל שמטרתו הרחבת שטחי חקלאות תואמת את ההדגשים החדשים במערכת המיסוי בימיו של דיוקלטיאנוס ואת הרפורמות בפריסת מחנות הלגיונות.
- ג. המפגש הבלתי אמצעי של הקיסר עם מצרים עשוי היה להיות מקור השפעה הן על הרפורמות במנהל האימפריה והן על מפעל ההשקיה עצמו.
- ד. על כך יש להוסיף את היכרותם של יהודי ארץ ישראל עם הקיסר בעקבות ביקוריו ושהייתו בצפון הארץ. עיקר המסורות הנוגעות לדיוקלטיאנוס במקורות התלמודיים מצוי בתלמוד הירושלמי שנחתם בארץ ישראל בסוף המאה הרביעית לספירה. אפשר אפוא לשער שגם הידיעה על מפעל הטיית הנהרות שיצר את ימת חומס המצויה בתלמוד הירושלמי משמרת גרעין של מידע היסטורי.

שיקולים אלה גם מאפשרים להניח כי גרסת המכירי היא גרסת עריכה מאוחרת שמטרתה לפרש ולפשר את הקשיים והבעיות שבמסורות הארץ ישראליות.

רשימת הקיצורים

- איש שלום, גבולות ארץ ישראל = מ' איש שלום, 'גבולות ארץ ישראל וסוריה', א"מ לונץ, ירושלים – שנה שנייה, ירושלים 1887, עמ' 33-104
- אלון, תולדות היהודים = ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל אביב 1977
- אלון, צוואתו = ג' אלון, 'צוואתו של רבי מאיר', מחקרים בתולדות ישראל, א, תל אביב 1967, עמ' 320-327
- בובר, מבווא = ש' בובר, 'מבווא', מדרש תהילים, וילנא תרס"א (מהדורה מצולמת, ירושלים תשל"ז), עמ' 4-8
- בר-דרומא, וזה גבול הארץ = ח' בר-דרומא, וזה גבול הארץ, גבולותיה האמתיים של ארץ ישראל לאור המקורות, ירושלים תשי"ח
- ברוס, חפירה = L. Brosse, 'La digue du lac de Homs', *Syria* 4 (1923), pp. 234-240
- ג'ונס, שקיעתו של העולם העתיק = A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, New York 1966
- דוסו, טופוגרפיה = R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris 1927
- הודג', אמות מים = A. T. Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, London 1992
- הודג', מאגרים וסכרים = A. T. Hodge, 'Reservoirs and Dams', O. Wikander (ed.), *Handbook of Ancient Water Technology*, Leiden 2000, pp. 331-339
- הכהן, אגרות התלמוד = א' הכהן, 'אגרות התלמוד הירושלמי', מחניים 7 (תשנ"ד), עמ' 38-54
- ויטאקר, חומס = J. L. Whitaker, 'Hims', M. R. T. Dumper and B. E. Stanley (eds), *Cities of the Middle East and North Africa, A Historical Encyclopedia*, Santa Barbara 2007, pp. 171-174
- ויליאמס, דיוקלטיאן = S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, London 1985
- מרמורשטיין, דיוקלטיאן = A. Marmorstein, 'Diocletien à la lumière de la littérature rabbinique', *Revue des études juives* 88 (1932), pp. 19-43
- נאמן, אנציקלופדיה = פ' נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית, תל אביב תשל"ב
- נויבאור, גאוגרפיה של התלמוד = A. Neubauer, *La Géographie du Talmud*, Paris 1868
- סמולווד, היהודים תחת שלטון רומי = E. M. Smallwood, *The Jews Under Roman Rule from Pompey to Diocletian*, Leiden 1981
- סמית, היסטוריה של סכרים = N. Smith, *A History of Dams*, Secaucus 1972
- פיליפ' = G. Philip et al., 'Settlement and Landscape Development in the Homs Region, Syria: Research Questions, Preliminary Results 1999-2000 and Future Potential', *Levant* 34 (2002), pp. 1-23
- פיליפ' = G. Philip et al., 'Settlement and Landscape Development in the Homs Region, Syria. Report on Work Undertaken During 2001-2003', *Levant* 37 (2005), pp. 21-42
- פלג, מאגרי המים = י' פלג, 'מאגרי המים וסכרי האמה הנמוכה של קיסריה', קתדרה 56 (תש"ן), עמ' 19-32

- פרס, ארץ ישראל = 'י פרס, ארץ ישראל, אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ירושלים תשכ"ד
 Y. Calvet et B. Geyer, *Barrages antiques de Syrie, Collection = סכרים עתיקים =
 de la maison de l'orient méditerranéen*, Lyon 1992
- C. R. Conder, 'Kadesh', *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement = קונדר, קדש =
 1881, pp. 163–173*
- C. R. Conder, *Syrian Stone-Lore; or, The Monumental = מסורת האבן הסורית =
 History of Palestine*, London 1896 (new edition)
- I. M. Casanowicz, 'Tell Et-Tin on the Lake Homs, in the Vally of = תל א־טִין =
 the Orontes', *American Anthropologist* 10 (1897), pp. 13–16
- קליין, עבר הירדן = ש' קליין, עבר הירדן היהודי מזמן בית-שני עד המאה האחרונה של ימי
 הביניים, וינה תרפ"ה
- Z. Kamash, 'Irrigation Technology, Society and Environment = קמש, טכנולוגיית השקיה =
 in the Roman Near East', *Journal of Arid Environments* 86 (2012), pp. 65–74
- A. M. Rabello, 'On the Relations between = ראבילו, הקשרים בין דיוקלטיאנוס ליהודים =
 Diocletian and the Jews', *Journal of Jewish Studies* 35 (1984), pp. 147–167
- שווארץ, ספר תבואות הארץ = 'י שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס
- H. L. Strack and G. Stemberger, *Introduction to the Talmud = שטראק ושטמברגר, מבוא =
 and Midrash²*, Minneapolis 1992

נספחים

טבלה א – הטקסטים

ירושלמי, כתובות יב ג לה (ע"ב) ⁷⁰	בראשית רבה, פרשה צו (כ"י) ותיקן, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1240	מדרש תהילים (שוחר טוב) מזמור כד, י (מהדורת בובר, עמ' קג)	ילקוט המכירי למזמור תהילים כד, מהדורת בובר, עמ' 162	כבלי, בבא בתרא עד ע"ב	ילקוט שמעוני לתהילים, רמז תרצו
ר' מאיר אירמין ⁷¹ באסיא	ר' מאיר דמך באסייה				
					כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה
				כי אתא רב דימי א"ר יוחנן, מאי דכתיב:	כי אתא רב דימי אמר
	אמרין לבני ארעא דישראל די דא משיחון דידכון ⁷²				
	ואפילו כן אמר לון יהבון ערסי על גיף ימא ישראל				
		כי הוא על ימים יסדה.	כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה?		
	דכ' וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגו' (במדבר לך 6)				
		זו היא ארץ ישראל, שהיא יושבת על שבעת ימים	זו ארץ ישראל שיושבת על שבעת ימים		
					שבעה ימים הן סובבין ארץ ישר'
				אלו שבעה ימים וארבעה נהרות ארץ ישראל, ואלו הן שבעה ימים:	אלו שבעה ימים וארבע נהרות שקייפין את ארץ ישראל, אלו הן שבעה ימים

70 גרסת הירושלמי, כלאים ט, ד (לב ע"ג) כמעט זהה לגרסה שבכתובות. ההבדלים יצוינו בהערות.

71 ובכלאים: הוה אירמין ליה.

72 בכלאים: אמ' אימורין לבני ארעא דישראל הא משיחון דירכון.

ירושלמי, כתובות יב ג (לה ע"ב) ⁷⁰	בראשית רבה, פרשה צו (כ"י ותיקן, מהדרות תיאודור-אלבק, עמ' 1240)	מדרש תהילים (שחר טוב) מזמור כד, י (מהדרות בובר, עמ' 32)	ילקוט המכירי למזמור תהילים כד, מהדרות (בובר, עמ' 162)	בבלי, בבא בתרא עד ע"ב	ילקוט שמעוני לתהילים, רמז תרצז
ימא רבא ימא דטבריא ימא דכוכבו ימא דמילחא ימא דחילתא ימא דשילתא ימא דאיפמיא ⁷³		ימא רבה, ימא דטבריה, ימא דמילחא, ימא דסיבכי, ימא דחילתא, ימא דשריית, ימא דאספמיא	ימא רבא, ימא דטבריא, ימא דמלחא, ימא דסבכי, ימא דחילתא, ימא דשריית, ימא דאספמיא,	ימיה של טבריא, וימיה של סרוס, וימיה של חילת, וימיה של עכו, וימיה של פמיאס, וימיה של סבכי, ויים הגדול.	ימיה של טבריה, וימיה של חילת, וימיה של סרוס, וימיה של עכו, וימיה של פמיאס, וימיה של סבכי, ויים הגדול.
וייחא ימא דחמין דוקליטיאנוס הקווה נהרות ועשא ⁷⁴		והוא ימא דחמין, דקליטיאנוס הקווה את הנהרות ועשאו.	והיא ימא דחמין, ימא דקליטינוס,		
			הקה הקב"ה את הנהרות ועשאה עליהן שנאמר		
		ועל נהרות יכוונה. מארבע נהרות, ירדנא וירמוך קירמיון ופיגא.	על נהרות יכוונה, מארבע נהרות, ירדנא וירמוך ופיגא ותורמוך	ואלו הן ארבעה נהרות: ירדן, וירמוך, וקירומיון, ופיגא.	אלו הן ארבע נהרות ירדן, וירמוך, קרמיון, ופיגא:
			ר' מאיר אדמך באסיא, אמר לבני ארעא דישראל: הוא דמשבחין דוד בון, אפי' כן אמר לון: יהבון ערסי על כין ימא, דכתיב: כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוונה		

טבלה ב – ימא דאפמיא / ימא דאספמיא

ירושלמי, כלאים ט, ד (לב ע"ג, מהדרות האקדמיה ללשון העברית, עמ' 176)	ירושלמי, כתובות יב, ג (לה ע"ב, מהדרות האקדמיה ללשון העברית, עמ' 1011)	מדרש תהילים (שחר טוב) מזמור כד, י (מהדרות בובר, עמ' 32)	ילקוט המכירי למזמור כד בתהילים (מהדרות בובר, עמ' 162)	בבלי, בבא בתרא עד ע"ב	ילקוט שמעוני לתהילים, רמז תרצז
ימא דאפמיא והיא איכא ימא דחמין דיקליטינוס הקווה ועשאו	ימא דאיפמיא ויהא ימא דחמין דוקליטיאנוס הקווה נהרות ועשאו	ימא דאספמיא, והוא ימא דחמין, דקליטיאנוס הקווה את הנהרות ועשאו.	ויים אספמיא, וים הגדול.	וימיה של פמיאס, וימיה של סבכי, ויים הגדול.	וימא דאספמיא, (כז) והיא ימא דחמין, ימא דקליטינוס.

73 בכלאים: ימא רבא ימא דטבריא ימא דסמכו ימא דמילחא ימא דחולתא ימא דשליית ימא דאפמיא.

74 בכלאים: והיא איכא ימא דחמין דיקליטינוס הקווה נהרות ועשאו.